

СПЕЦИФІКА БАГАТОЗНАЧНОСТІ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ

Статтею продовжується ряд публікацій про явище полісемії у лексикології та фразеології. У ній розглядається явище полісемії у фразеологічних одиницях, яким властива метафоричність і високий ступінь абстракції у порівнянні з лексичною полісемією.

Ключові слова: *полісемія, фразеологізми, ідіома.*

The analysed article is devoted to the investigation of the phenomenon of polysemy in phraseological units for which the phenomenon of metaphor and the high degree of abstraction are peculiar in comparison with the lexical polysemy.

Key words: *polysemy, phraseological unit, idioms.*

Серед питань, які активно досліджуються вченими-лінгвістами, чільне місце посідає явище полісемії у фразеологічних одиницях. Якщо раніше в наукових працях подекуди траплялися твердження, що фразеологізми тим і відрізняються від слова, що їм не властива багатозначність, то з часом практика опрацювання фразеологізмів у словниках дала яскраві приклади еволюції семантики фразеологічних одиниць, зокрема тих, що функціонально співвідносяться із словом. Уже ранні українські словники фіксують це явище. Так, автор “Словника української мови” П.Білецький-Носенко (час укладання – середина ХІХ ст.) прагнув розкрити зрушення в семантиці окремих сталих зворотів: докласти воза, дропака утяти, жижки дрижать та інші.

Полісемія фразеологізмів знайшла відображення і в деяких статтях “Словника української мови” за редакцією Б.Грінченка, зокрема таких, як: *нема заводу, слинку ковтати* тощо.

Подвійний семантичний план – прямий і образно-переносний – у прислів'ях та приказках часто відтіняє І.Франко в збірці “Галицько-руські народні приповідки” (*Не помажеш – не поїдеш; Не конче той б'є, хто в жменю плює*).

Увага до полісемії у сфері фразеології стала одним із наукових принципів сучасної лексикографії. Це явище знайшло своє відображення в лексикографічних працях, лексичних та фразеологічних картотеках, над якими працюють лексикографи, слідкуючи за численними зрушеннями семантики слова і фразеологічної одиниці, виявляючи фактори, які сприяють появі нових значень та зумовлюють переходи від полісемії до омонімії. Фразеологізм, як і слово (йдеться про фразеологізм типу лексичних ідіом, тобто про одиниці, функціонально співвідносні з словом), виражає певне логічне поняття. Значення фразеологічної одиниці може бути охарактеризоване як певна величина, що в більшості випадків відображає предмети, явища, процеси, дії реальної дійсності. Від слова фразеологічна одиниця відрізняється в цьому відношенні лише тим, що, будучи словосполученням, вона є розчленованим найменуванням речей.

Фразеологічні одиниці, як і слова вільного вжитку, функціонують у мові в тісному зв'язку з іншими мовними одиницями, сполучаючись із ними. Але сполучуваність їх не є такою багатою й різноманітною, як у слів. Це пояснюється багатьма причинами, однією з яких є те, що за своєю природою фразеологізми – складніші утворення, ніж слова й вільні словосполучення. Сполучуваність фразеологізмів з іншими мовними одиницями залежить певною мірою від їх структури. Невипадково фразеологічні одиниці зі структурою предикативних словосполук мають значно менші можливості сполучатися з іншими одиницями мови, виступаючи самостійними реченнями або складовими частинами складних синтаксичних структур. Сполучуваність фразеологізмів з іншими мовними одиницями, їх функціонування в мові залежить також і від значення стійкої словосполуки.

Значення фразеологічних одиниць – результат переносного вживання вільного словосполучення. Поява нових значень зумовлюється тим, що вільне словосполучення, вживаючись у різному словесному оточенні, набуває різноманітної семантико-синтаксичної сполучуваності й нових семантичних зрушень, повторних метафоризацій. Багатозначність, як зазначають мовознавці, і базується на основі повторних переосмислень. Так, наприклад, вираз *аж гуде (гуло)* має такі значення:

- 1) немає грошей: “У кишені пусто, *аж гуло*” (І.Котляревський);
- 2) багато людей: “*Аж гуде*, З усіх усюд народу йде...” (Т.Шевченко);
- 3) боліти (переважно від перевтоми): “...Вже *аж гуде* голова – Їздите скрізь, роззявляєте рота На єврейські “дива” (С.Олійник).

П’ять значень виразу роззявляти (роззявити, розкрити, розкривати) рот (рота) фіксує 11-томний “Словник української мови”:

1) починати промовляти, говорити: “Люди в покоях або говорили по-польськи, або й *ротів не роззявляли*” (І.Нечуй-Левицький);

2) (на кого) починати ляяти кого-небудь, кричати на когось: “Іду я по ризі та шкутильгаю. А Солов’їха вже й *рота роззявила*: “...Покарав тебе Господь, бодай була й на другу ногу вчинила...” (І.Нечуй-Левицький);

3) захоплено або здивовано дивитись на кого-небудь, забуваючи про все інше: “Поїхали ми до Києва. В Києві я *роззявив рота* на вокзалі і так ішов з вокзалу через весь Київ аж до Лаври” (Остап Вишня);

4) бути неуважним: “Ну, а тепер, чоловіче, *не роззявляй рота*, думаючи про завтрашній день...” (М.Стельмах);

5) (на що) заздрияти, посягати на що-небудь: “ – Ну, чого ж, і ти був хазяїном. П’ять моргів землі чужої мав. Широко *розкривав рота* на чуже добро ” (І.Цюпа).

Значення “гаятися, задивлятися на щось” не подано в цьому словнику, але в наступному контексті цей фразеологізм вжито саме з таким значенням: “Торбу з харчами загубили. А бий тебе сила Божа! Що мені мати скажуть? Новісінька торба з материного рукава від сорочки, ще й калиною вишита. Що його робити?”

– Задери піджак, та постібай себе батоном, – сміючись, радив Тимко. – Ну, гони биків, чого *рота роззявив*? До півдня з тобою тут монятися буду, чи що?” (Г.Тютюнник). Крім того, “Словник українських ідіом” Г.Удовиченка подає до цього фразеологізму тільки одне значення – “захопитися чим-, ким-небудь”, а “Фразеологічний словник” Н.Батюк розкриває два значення:

1) бути неуважним, не встигнути вчасно зробити чогось;

2) захоплено або здивовано слухати, дивитись на щось, забуваючи про все навколо.

Розглядаючи семантику цього фразеологізму в російській мові, В.Жуков зазначає, що слова – ідентифікатори, за допомогою яких можна передати значення в кожному із наведених випадків (відповідно: говорити, дивитися, гаятися, захоплено або здивовано слухати чи дивитись на кого, що-небудь) характеризуються різною предметно-логічною віднесеністю. Кожне значення в семантичній структурі цього фразеологізму є мотивованим, бо виникло воно в результаті повторного переосмислення вільного словосполучення однакового лексичного складу. Тут ми маємо справу з двома омонімічними виразами, кожен з яких є багатозначним.

Наведені різні типи значень мають різну предметно-логічну віднесеність, а це свідчить про те, що об’єктом метафоризації стали різні ознаки того самого явища. Сам процес метафоризації відбувався не поступово, а міг здійснюватися паралельно. Відповідно, розширення смислової структури фразеологізмів відбувається за рахунок паралельного переосмислення одного й того самого вільного словосполучення, а значить скільки розрізняється значень, стільки й стадій переосмислення (в кожному зі своїх значень) проходить фразеологізм. Велику роль при цьому відіграє контекст, словесне оточення, у якому той чи інший вираз уживається, – “контекст щодо багатозначності фразеологізмів, – зазначає В.Жуков – є засобом виділення і актуалізації виділеного значення. Без контекстуальної підтримки неможливо реалізувати жодного значення

фразеологізму ” [2:65]. Стаючи виразником відповідних смислових значень та емоційної насиченості, подібні одиниці мови відіграють винятково важливу смислову роль у мовній тканині художнього твору. Значення багатозначних фразеологізмів відрізняються одне від одного як предметно-логічним змістом, так і різними граматичними характеристиками. Практичні прийоми виявлення різних значень фразеологічних одиниць описані багатьма фразеологами (праці В.Глухова, Л.Скрипник, М.Сидоренка, М.Тагієва та інших). Найбільший ефект у визначенні семантичної структури фразеологізмів дає поєднання смислового й логіко-граматичного прийомів аналізу.

Одним із показників назрівання зрушень у семантиці фразеологічних одиниць є змова їх зв'язків із поза фразеологічними елементами, урізноманітнення їх оточення. Так, фразеологічний зворот *дихати на ладан* логічно поєднувався спершу лише з іменниками із семантикою особи і мав єдине значення – “бути слабим, близьким до смерті”, яке властиве йому і в сучасному вжитку: “Один Кирило ще живий, та й той *на ладан дихає*” (І.Карпенко-Карий).

У процесі функціонування цей фразеологізм почав контактувати також з іменниками з семантикою конкретних предметів, розвинувши нове значення – “зношений, старий”: “Таня вдягає свого старенького теплого светра, червоного з чорними узорами, на ноги – туфлі. Ох, які ж бо вони вже давні, *на ладан дихають*” (В.Собко).

З часом дедалі частіше засвідчуємо поєднання його з іменниками абстрактної семантики: “ – А що ж ви, паночку, будете там робити? – Воювати. – відповів Швейк замогильним голосом. – Австрія *на ладан дихає*” (Я.Гашек). Одже, викристалізовується ще одне значення цього фразеологізму – “бути близьким до занепаду, розкладу”.

При визначенні семантичної структури фразеологічних одиниць потрібно зважати на своєрідний комплекс різних протиставлень. Окремі значення фразеологізму *ставати, стати дибки* можна, наприклад. Визначити за допомогою таких протиставлень:

1) ставати на пальці (про людей): “Управитель *став дибки*, тільки не зміг пізнати того, хто озвався” (Марко Вовчок);

2) піднімати передні ноги (про тварин): “*Звелись дибки* командирські коні” (О.Довженко);

3) ставати вертикально, сторч (про предмети): “На одній розбитій платформі, яка *стала дибки*, чудом затримався танк” (О.Донченко).

У поодиноких випадках фразеологізм *на всю губу* поєднується з особовими іменниками інших тематичних груп: “Не дивіться, що непоказний чоловік: *на всю губу* активіст”.

Ще рідше контактує цей фразеологізм з іменниками з семантикою не особи: “Я й учкурнув туди з козаками, та у такому убранню, та на таких конях, що *на всю губу*”.

Є чимало контекстів, у яких фразеологізм *на всю губу* стосується дієслів чи дієслівних сполучень на зразок “запанувати, погуляти, запити”: “Вірили, що тепер заможна сільська верхівка запанує *на всю губу*”; “Віддаю на тиждень вільну: Погуляй *на всю губу*”; “Сів, заплакав певно з горя, Та й в шинок подавсь од моря, Та й запив *на всю губу*, Та й забув свою журбу”.

Факт сполучуваності цієї фразеологічної одиниці з різними частинами мови свідчить про неоднаковість її синтаксичної ролі.

На цій підставі можна виділити в даному фразеологізмі принаймні дві найзагальніші семантичні рубрики, що можуть мати свої розгалуження:

1) (який? – у поєднанні з іменниками) – значний, великий, багатий, справний, відомий;

2) (як? – у поєднанні з дієсловами) – дуже, нестримно, без упині.

Синтаксичний критерій розмежування значень передбачає також врахування типу синтаксичного зв'язку, який існує між фразеологізмом та іншими словами контексту. Розподіл між значеннями фразеологічної одиниці постає внаслідок різної скерованості дії – на себе чи на іншого, а також у залежності від того, кого торкається вислів – себе чи іншого. Наприклад, *відвести очі*:

1) свої – перестати дивитися на когось, на щось; змінювати напрям зору;

2) комусь – відвертати чиюсь увагу, намагаючись одурити.

Семантичні зрушення виявляє також здатність фразеологічних одиниць виступати з різними приєднаними конструкціями. Порівняймо: *гнути спину*:

1) на кого, у кого – тяжко працювати: “А він *гне спину*, які раніше, на того окаянного когутяру” (І.Цюпа); “Багато випроводив я дівчат на батьківщину. Та наречена десь моя ще *гне* у німців *спину*...” (С.Воскресенко);

2) (перед ким) принижуватися, запобігаючи ласки: “Не люблю я покорятись та *гнутись* перед усякими дідьком *спину*. Нема в світі нічого краще, як бути самостійним” (І.Нечуй-Левицький);

гострити зуби:

1) (тільки на кого-що) – прагнути заволодіти ким, чим: “Чи був же хоч один з них, щоб не *гострив* зуби на неї?” (Г.Квітка-Основ’яненко); “Нехай собі не *гострить* зуби на батькове добро” (І.Франко);

2) (на кого, проти, супроти кого) – готувати відплату, помсту кому: “На Полтавщину нема вороття. Там на мене управитель *зуби гострить*, закатує, бісів німчура” (Т.Коцюба); “Дійшло до вух його, що бояри знов *гострять* супроти нього *зуби*” (А.Хижняк).

За ознакою неоднакової скерованості у просторі конкретизується, приміром, загальне значення – “далеко” у фразеологізм *за тридев’ять земель* (де, куди):

1) “Гостро пахло дощем, хоч, може, він випав десь *за тридев’ять земель*” (Л.Дмитренко);

2) “Гнат рипнув сідлом, і всі зашикали на нього, ніби те рипіння було чути *за тридев’ять земель*” (Г.Тютюнник).

Із окремих стимулів вирізнення значень можна ще назвати фактор постійності і непостійності виявлення якоїсь ознаки, наприклад, у фразеологізмі *дивитися зизом*:

1) постійна фізична вада зору – скошувати очі, косити;

2) непостійна ознака – виявляти незадоволення, гнів.

Полісемія фразеологічних одиниць, порівняно з полісемією лексичною значно менше поширена. Пояснюється це насамперед тим, що уже за своєю природою менше, ніж слова, піддається витворенню в ньому нового переносного значення, бо воно має бути більш образним і абстрактним від попереднього. Розвиток полісемії у фразеології гальмується також тим, що фразеологічні одиниці є менш значущими в комунікативній функції мови і вживаються значно раніше, ніж слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л.Т. Сучасна українська мова: Фразеологія. – К., 1988.
2. Жуков В.П. Русская фразеология. – М., 1986.
3. Прадід Ю.Ф. Структурно-граматичні типи фразеологізмів та їх різновиди // Українське мовознавство. – 1989. – Вип. 16.
4. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія // За заг. ред. І.Білодіда. – К., – 1973.

Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: У 2-х тт. – К., 1984.